

ГЛАВА 7.⁷ ЗАВЕЩАНИЯ ПРЕДЫДУЩИХ ПОКОЛЕНИЙ (К 125-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ НАДЕЖДЫ СУРОВОЙ)

ЗАПОВІТИ ПОПЕРЕДНІХ ПОКОЛІНЬ (ДО 125-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ НАДІЇ СУРОВЦОВОЇ)

WILLS OF PREVIOUS GENERATIONS (TO THE 125TH ANNIVERSARY OF NADIA SUROVTSOVA)

DOI: 10.30888/2663-5569.2021-19-02-019

Вступ

18 березня 2021 року виповнилося 125 років з дня народження Надії Віталіївни Суровцової (18.03.1896 – 13.04.1985) – української громадської діячки, журналістки, перекладачки, авторки мемуарів, першої в Україні докторки філософії). Вона була Великою Українкою, Легендарною Особистістю, Великою Страдницею (провела 29 років свого життя у тюрмах, концтаборах і на засланні). Я особисто знав Надію Суровцову, спілкувався з нею безпосередньо і листувався упродовж 18-ти років – з осені 1967 р. по квітень 1985 р. Вважаю своїм завданням і обов'язком згадувати її, нагадувати про неї та переповідати почуте від неї, оскільки вона належить до кола видатних історичних осіб України.

Теоретико-методологічні засади дослідження ролі особистості в українській історії, особливостей діяльності української еліти, громадянської позиції та громадянської активності видатних історичних осіб України, на яких базується дане дослідження, розроблені у працях Н. М. Авер'янової та Т. С. Воропаєвої [1; 2; 3; 4; 5; 7; 8; 9]. Зокрема, наукове вивчення ролі особистості в українській історії передбачає поєднання індивідуально-біографічного, суб'єктно-діяльнісного та соціально-типологічного підходів. Запропонована Н. М. Авер'яною та Т. С. Воропаєвою інтегративна методологія, що поєднує концептуальний потенціал біографістики, українознавства, історичної психології, соціальної філософії та етнопсихології, дає змогу вибудувати нову пізнавальну стратегію щодо вирішення поставленої проблеми. Названі авторки також виокремили основні критерії для аналізу сутності, значення та специфіки багатопланової діяльності видатних історичних осіб [1; 2; 5; 7; 8].

7.1. Початок життєвого шляху Надії Суровцової. Еміграція

Взявшись за спогади про Надію Віталіївну Суровцову, я, насамперед, маю перед очима нашу загальнонаціональну проблему, наш клопіт: порушений зв'язок поколінь нашого народу, перерви у діахронній трансляції набутого досвіду від старших поколінь молодшим, відсутність критичного осмислення й узагальнення цього досвіду та практичного послугування ним прийдешніми поколіннями. Об'єктивними причинами існування зазначеної проблеми є тривала колоніальна залежність нашого народу, відсутність своєї національної

⁷ Авторы: Матвиюк К.И.

держави упродовж багатьох років. І вже як результат – системне нищення історичної пам'яті, зокрема, спалювання національних бібліотек, репресії проти носіїв української культури та української ідентичності. Все це унеможливило функціонування конструктивних зв'язків між поколіннями. У нас залишалися тільки ті форми (засоби) зв'язку (комунікацій), які колонізатори не в змозі були знищити – це усні переповідання. Правий був Тарас Шевченко, зазначаючи: «І неситий не виоре на дні моря поле».

Частково (епізодично) мені судилося бути ланкою, яка зв'язувала часи відновлення держави у 1917 році з часом руху національного відродження 1960-х – 1970-х років. Відразу проілюструю сказане: Умань, 1971 рік. Ми в помешканні Надії Віталіївни. Мова зайшла про окупацію України російськими більшовиками. Господиня дому розповідала: «Наші хлопці вийшли з гарматами назустріч москалям. Нам не було їх видно, але ми знали, що зліва гармата Миколина, крайня справа – Петрова. І от вже чуємо, що замовкла гармата зліва. Ми перехрестились: впав наш Микольцо... Через якийсь час змовкла і крайня права: і Петрик також впав»... Вже у Мордовському таборі я розповідав про цей епізод своїм товаришам-співкамерникам. «По дурному загинули», – підсумував один із присутніх. Я запнувся: «Та то ж як? Це ж наші національні герої». «Не заперечую, – погодився він, – вони герої, але вони б мали завчасно роз'їхатись по селах, мобілізувати чоловіків, розстріляти тих, хто відмовився йти воювати, а решту поставити біля гармат...». Тож героїчна загибель освічених молодих українців – це наш військовий досвід. Його доконче треба було проаналізувати, узагальнити, критично осмислити, вписати у підручники й вивчати в аудиторіях інститутів і військових училищ. Але нас було мало, вистачало «лише для молитов і переповідань...» (В. Стус).

Незважаючи на повну реабілітацію (вона була реабілітована у 1956 р. завдяки свідченням Миколи Бажана та Остапа Вишні), Н. В. Суровцова до кінця своїх днів зазнавала гонінь зі сторони тодішньої влади, зокрема КДБ. «Вони знову поруч мене, знов відчуваю їх подих за своїми плечима», – відзначає вона у своїх «Спогадах» [16]. Ніде не згадувалося її ім'я і після її смерті. Обставини (ситуація) змінилась аж у 1990-х роках, коли Михайлина Коцюбинська вже змогла написати: «Серед повернутих (нарешті) нашої пам'яті імен, ім'я Надії Суровцової – одне з найяскравіших» [11, с.70]. Її ім'я внесено до переліку видатних українок у збірнику «Українки в історії» та інших книг [17, с. 157; 18; 19].

Доля звела мене з Н. В. Суровцовою у 1967 році, коли я був прийнятий на роботу викладачем спецдисциплін в Уманській технікум механізації сільського господарства. Одразу по приїзду до Умані я відвідав краєзнавчий музей і попросив щось почитати із музейних фондів про козаків і гайдамаків. Наукова працівниця музею Ольга Петрівна Діденко запитала, чому мене це цікавить. Я відповів, що то історія моїх предків, і якби зараз була Запорозька Січ, я би все покинув і подався туди. За кілька днів, коли стоячи на драбині допомагав музейним працівникам закріпити до стіни якийсь експонат, почув позаду дзвінкий голос: «Так оце і є той панич, що хоче податися на Січ?» Я оглянувся. Там стояла огрядна жінка, вже літня, зі жвавими, допитливими очима і майже

дівочим голосом. «То злазьте, будемо знайомитися», – сказала вона. Так я уперше зустрівся з Надією Віталіївною Суровцовою. З жінкою, чия доля віддзеркалила всю героїку, велич і трагізм цілого століття, з учасницею Лютневої революції 1917 року в Петербурзі, колишньою начальницею загального відділу Міністерства закордонних справ, секретаркою Михайла Грушевського за часів Центральної Ради, очільницею дипломатичного відділу Міністерства закордонних справ за Гетьманату, секретарем інформаційного бюро дипломатичної місії УНР за Директорії, редакторкою пресового бюро Наркомату закордонних справ в Уряді УРСР... і в'язнем радянських концтаборів з 1927 по 1957 рік.

На початку осені 1967 року я вперше ступив за поріг будинку №6, що на тодішній вулиці Коммолоді, де Надія Віталіївна мешкала з Катериною Львівною Олицькою – сестрою її чоловіка (Д. Л. Олицького, з яким вона одружилась у 1935 р. в ув'язненні), колишньою есерівкою і також багаторічною каторжанкою. Відтоді я бував там постійно, перебравши на себе деякі господарські клопоти: дрібні ремонти помешкання, купівлю продуктів у магазині, поштові пересилання тощо. Оскільки основними продуктами, які я приносив з магазину, були молоко і кефір, то Надія Віталіївна прозвала мене «Коза-дереза». Мине трохи часу і оперативний працівник Черкаського УКДБ майор Павленко продемонструє мені повну обізнаність органів: «Думаєте, не знаємо вашої підпільної клички? – «Коза-дереза»!

Всі вечори йшли на розмови. У цьому домі я з перших вуст прослухав історію України від 1917-го до 1927 років, а далі – тридцятилітню історію жахів російсько-більшовицької каральної системи. Сама господиня була живою історичною енциклопедією. Історія ж її життя варта роману-епопеї.

Почала вона навчатись у Києві, в Фундуклеївській гімназії, після переїзду батьків до Умані вона закінчила Уманську гімназію у 1912 році із золотою медаллю, з 1913 по 1917 роки була студенткою історико-філологічного факультету Вищих жіночих курсів Санкт-Петербурзького університету. Після революційних подій 1917 року свою освіту Надія Суровцева продовжила у Київському університеті.

Вона стає активною учасницею Лютневої революції в Росії у 1917 році. З її слів, тоді у Петербурзі українців було багато. Вони виходили під своїми прапорами на маніфестації, і одного разу, ідучи в колоні, Надія Віталіївна почула, як хтось зі сторони здивовано вигукнув: «Вы посмотрите, как их много!». Серед цих широких мас представників українського народу Надія Віталіївна виділялася своєю активністю і своєю відданістю справі України. «Її авторитет був таким, що після Лютневої революції 1917 року і постановам Центральної Ради двісті українських студентів-петербуржців делегують Н. В. Суровцову до Києва на прийом до М Грушевського», як зазначається у збірнику «Діячі науки і культури» [10, с. 592]. «Я зайшла, – розповідала Надія Віталіївна, – привіталася і коротко виклала суть свого візиту». Грушевський щось саме шукав у книжній шафі: «Так-так, юначе, освічені люди нам вкрай потрібні», – сказав він. Але додивившись, що перед ним стоїть дівчина, дещо зніяковів і додав: «Хай приїжджають всі».

Надія Віталіївна розпочинає працювати в апараті Центральної Ради. Як зазначає дослідник В. Шпак, «патріотично налаштована дівчина стала безцінним фахівцем спочатку в департаменті, який опікувався біженцями, а потім у Міністерстві закордонних справ, де на вагу золота були знання іноземних мов» [20, с. 8]. Її цінують за професійність і призначають на відповідальні посади і за Гетьманату, і в часи Директорії. Надія Суровцова співпрацювала з Володимиром Винниченком, Олександром Шульгиним, Євгеном Коновальцем тощо.

Після захоплення України російськими більшовиками, вона разом з українським урядом опиняється в еміграції (1918 р. у складі дипломатичної місії Директорії УНР виїхала за кордон), зупиняється у Відні, де мешкає упродовж 1919–1925 рр. Надія Суровцова продовжує своє навчання і закінчує філософський факультет Віденського університету, захищає дисертацію «Богдан Хмельницький і ідея української державності», здобуває наукове звання доктора філософії, викладає у Віденській сільськогосподарській академії. Необхідно підкреслити, що в середовищі українства Надія Віталіївна стала першою жінкою – доктором філософії. Вона перекладає німецькою мовою українські народні казки, твори Короленка, Стефаніка та ін.

Надія Суровцова бере активну участь у міжнародних політичних рухах, зокрема у пацифістських і феміністських, приятелює як колежанка з Кларою Цеткін і Розою Люксембург. Вона брала участь у роботі Міжнародної жіночої Ліги миру та свободи, була делегатом на конгресах Ліги в Амстердамі, Вашингтоні, Відні, Гаазі, Дрездені й Парижі, а також виступала на зборах української еміграції у США, друкувалась в українських часописах США і Канади.

«Ліві» революційні ідеї тоді захоплювали велику кількість людей по всьому світу. Ці віяння стають дуже потужними, і чи не вони схиляють колишнього урядовця Центральної Ради і Директорії до вступу в австрійську комуністичну партію. Вона спілкується з працівниками радянського посольства, зокрема, з Юрієм Коцюбинським, тодішнім радником повноважного представника СРСР в Австрії. Москва усуває Ю. Коцюбинського з поста і фактично висилає його, однак він того, мабуть, не усвідомлює, бо саме він починає переконувати Надію Суровцову повернутися в Україну, адже ж там, на їхній Батьківщині, постала і розбудовується нова держава – Україна. Так, вона радянська, більшовицька, але ж – Українка!

7.2. Повернення Н. В. Суровцової в радянську Україну. Арешти

У 1925 р. Надія Суровцова залишає своїх студентів і затишний Відень. Вона повертається в Україну, до столичного Харкова. Нове життя складалося блискуче. Досвід державної роботи, якого не мав жоден з членів уряду УСРР, а також знання мов робили Надію Віталіївну незамінним працівником. Приймання іноземних делегацій, міжнародні зустрічі й перемовини в уряді, – до цих видів діяльності її залучали постійно. Надія Суровцова працювала в

Наркоматі закордонних справ УСРР, в системі Головліту, кіноуправління, в радіотелеграфній агенції, а також була співробітницею Науково-дослідної кафедри історії України ім. Д. Багалєя у Харківському університеті [18; 19].

Життя поза роботою теж було вкрай насичене і бурхливе. Тоді був апогей українського національного відродження. В столиці радянської України живуть і працюють молоді люди, які, на сьогоднішній день, чи не всі є класиками в літературі та мистецтві – це Наталка Ужвій і Лесь Курбас, Олександр Довженко, Павло Тичина, Микола Хвильовий, Василь Еллан-Блакитний, Микола Бажан, Юрій Яновський, Петро Панч, Микола Куліш, Володимир Сосюра, Олесь Досвітній, Остап Вишня... Вони у розквіті творчої потуги, «повні сили та відваги», як писав Павло Тичина. Вони наввипередки надолужують втрачене за довгі роки російського колоніального гніту... В це коло входить і Надія Суровцова – молода літераторка, прозаїк. Ніхто з них тоді ще явно не відчував смертельних обіймів нашого споконвічного ворога. Надії Віталіївни було ніколи згадувати (вона й не згадувала), як її настійливо відраювали повертатися в Україну, як старші, мудріші колеги з уряду Центральної Ради і Директорії застерігали від легковажного кроку, аргументуючи тим, що вона повертається насправді в *російську радянську* Україну. А кровожерливий червоний спрут уже націлювався на жертву. Надію Суровцову викликають в ДПУ (Державне політичне управління) і пропонують таємно слідкувати за своїми колегами й друзями, а також таємно писати доноси. Вона відкидає цю пропозицію, на що працівник ДПУ застерігає: «Пожалуйте!».

Цю погрозу втілили невдовзі. Арешт, етап до Москви, а там уже сам керманіч ОДПУ Генріх Ягода проводить з нею сеанс «вербовки ценного агента». Її «добровільна» згода на співпрацю – єдина умова звільнення і повернення до Харкова. Вона категорично відмовляється, і Надії Суровцовій «виписують» 5 років таборів – без суду й слідства, за брехливим, безглуздим звинуваченням. А після відбуття нею – «від дзвінка до дзвінка» – першого терміну так само цинічно докидають новий, «исходя из революционной целесообразности». І так майже 30 років соловецьких, норильських, колимських пекельних кіл... Були вкрай важкі роки неволі, коли, як пише Н. В. Суровцова у своїх «Спогадах», «кожний день хотілося вмерти», були послаблення, але в цілому, як пише дослідник В. Шпак, «фактично все її перебування в СРСР стало каторгою, хоч єдиною провиною була любов до рідного краю та чесність» [20, с. 8].

Повернувшись із таборів, Н. В. Суровцова дивом змогла відсудити частину родинного будинку, який невдовзі став в Умані і дискусійним клубом (салонем), і хатою-читальнею. З Києва сюди наїжджали Іван і Надія Світличні, Леонід Плющ, Михайлина Коцюбинська, зі Львова – історик Ярослав Дашкевич, онука Антона Крушельницького – піаністка. А ще – дисиденти з Вірменії, кримські татари, які розпочинали боротьбу за повернення в Крим, інакодумці з Москви. Там постійно бував уманський поет Віктор Некіпелов з дружиною Ніною Комаровою. А з відомих, заслужених радянських діячів туди щороку приїздив Микола Бажан та регулярно писав листи Юрій Смолич

(приїхати, як я зрозумів із реплік Надії Віталіївни, боявся). Із М. Бажаном одного разу приїздив Іван Драч. Це ті, яких я сам там бачив. Дещо раніше там два тижні жив Олександр Солженіцин, який тоді збирав матеріали до твору «Архіпелаг ГУЛАГ».

Через цю хату-читальню проходила чи не вся тогочасна «самвидавницька» література, українська і російська. Доволі часто до Катерини Олицької приїжджали російські дисиденти-демократи. Звісно, велися розмови, які переходили у дискусії. Надії Віталіївни і мені доводилося іноді заперечувати їм у принципових питаннях. Отоді я вперше наяву переконався у справедливості Винниченкового вислову про те, що російський демократ закінчується там, де починається національне питання. Бо коли заходила мова про державну незалежність України, москвичі, здається, щиро (чи удавано щиро), запитували нас: «А зачем вам это?». І коли ми, так би мовити, голосами двох поколінь доводили (пояснювали) «зачем» нам вільна Україна, ті починали жваво переконувати нас, що нерозумно втягуватись у національно-визвольну боротьбу. Що, мовляв, краще разом із росіянами подолати тоталітарну систему і побудувати демократичне суспільство, а вже там, у демократичному суспільстві, національне питання вирішиться ледь не само собою, адже ж демократія... На це ми вже просто переглядалися із Надією Віталіївною, не ховаючи посмішки: знайомий мотив, ми це вже проходили...

Наприкінці 60-х Віктор Некіпелов організовував «четверги» (саме у цей день сходилися дискутувати). Та оскільки справжні дискусії розгорялися, коли приїжджали гості, а вони з'являлися тут «хто коли», то й дискусії вже приурочували до таких «появ». Атмосфера зустрічей і характер розмов, кут зору, під яким читалися і сприймалися всі «самвидавські» матеріали, окреслювалися нашим колом тем: національне відродження, власна держава (до речі, бачилась вона як дуже далека мрія), можливі методи роботи (*боротьби* – це було б надто гучно сказано), у власному житті – активна громадянська позиція, постійна робота над собою, підвищення свого інтелектуального рівня. Коли я повернувся з Мордовських таборів і писав Надії Віталіївни, що у вільний час захоплююся виготовленням меблів, то вона добряче вишпетила мене за таке марнування дорогого часу.

Вона постійно прагнула вийти на якомога ширшу аудиторію, і це їй вдавалося. Проте «щільна опіка» КДБ і партійних органів постійно звужували коло знайомих. Якщо до хати заходили члени партії, то невдовзі вони мали розмову в ідеологічних відділах райкому КПУ, де Надію Віталіївну характеризували як запеклого ворога радянської влади. А після цього через коротку паузу неодмінно запитували: «А що у вас спільного з нею?» І ця людина у Суровцової вже більше не з'являлась. Але уманського архітектора Чайку і двох молодих хлопців – Володимира Найдю і Володимира Кириченка я зустрічав там часто.

Надія Віталіївна проводила з малими дітками прекрасні й оригінальні уроки англійської мови. Наприклад, на тему «Кухня»: готувала суп, макарони, чай, узвар. А приходили діти-учні і починалася типова гостина: треба було запрошувати, пригощати, замовляти ту чи іншу страву, просити, щоб подали

різне кухонне приладдя... І все це, звісно, англійською мовою. Діти були в захопленні. На тему «Одяг» Надія Віталіївна давала «ввідну»: ви поїхали у туристичну подорож до Лондона, на вас напали тамтешні грабіжники і геть чисто пограбували, залишили голими. Отже мусите, давати собі раду: звертатися по допомогу до поліції і замовити для себе послідовно увесь одяг... Але навіть ці, здавалося б, невинні уроки давалися батькам тяжкими нервами. Їх викликали за місцем праці і влаштовували «головомийку»: «Ви що, в Умані не можете знайти репетитора, крім жінки, яка ненавидить наш устрій? І як же, ви гадаєте, вона може впливати на вашу дитину? Вас що, таке влаштовує?» І діти переставали приходити.

Помешкання Н. В. Суровцової постійно і дуже ретельно прослуховувалося. Десь у 1969 році я читав в одній із кімнат свої літературні твори, а Надія Віталіївна розпорядилась перейти в маленьку кімнатку, бо велика, мовляв, прослуховується. Однак влітку 1972 р. оперативний працівник обласного КДБ зачитував мені уривки моїх оповідань, і це був саме той варіант тексту, який я читав Надії Віталіївні. У цитованих уривках не було пропущено жодного слова, хоча читалось це в куті однієї кімнатки і дуже тихо.

Надія Віталіївна вела чимале листування із Заходом: з редактором українського журналу в Канаді Петром Кравчуком, поетесою з Ріо-де-Жанейро Вірою Вовк, з Єжи Лоеком – істориком із Варшави. Це лише ті люди, листи до яких я відносив на пошту.

З органами КДБ я почав «знатися» (щоправда, позаочі) чи не з першого візиту до Надії Віталіївни. У своїй оселі вона, коли збиралася сказати щось крамольне, нахилилася, щоб прошепотіти, показуючи при цьому промовисто пальцем на стелю: мовляв там усе чути... Але то було швидше для почестей органам КДБ, аніж запобіжний захід. Утім єдиним запобіжним технічним ритуалом, якого дотримувалися в хаті було таке: коли збиралися гості, телефонний диск трохи прокручувався і фіксувався за допомогою олівця. Приїжджі москвичі переконували, що це унеможлиблює прослуховування кімнати через телефонний апарат. Як потім виявилось, детектори («жучки») для прослуховування були напхані в усіх кімнатах. А щодо перестороги, то московські дисиденти розповідали такий анекдот: американський бізнесмен без оглядки береться за всі десять справ, навіть коли йому відомо, що одна з них є напевне збитковою. Француз продовжує зустрічатись із 10-ма коханками, коли йому відомо, що якась із них має венеричну хворобу. Росіянин продовжує відверто висловлюватись у колі своїх 10-ти приятелів, достеменно знаючи, що хтось із них «стукач». Як з'ясувалося згодом, нам таки не варто було легковажно наслідувати того анекдотичного росіянина. Мали б щомиті пам'ятати гірку тогочасну приповідку: «Якщо у Москві стрижуть нігті, то у нас відрубують пальці».

Н. В. Суровцова безмежно любила життя. «Життя прекрасне, – писала вона у листі до друга дитинства Ю. Корчака-Чепурківського, – «воно дійсно прекрасне отак собі, «з нічого» – скільки життя, стільки й щасливих хвилин» [15, с. 454-455]. Я ніколи не чув, щоб вона скаржилась на життя чи докоряла свою долю, не бачив її у розпачі, натомість був у неї завжди оптимізм і веселий

настрій. Кожну подію вона сприймала, як ознаменування приходу кращих часів. Пам'ятаю 1980-й рік. У Польщі почалися масові робітничі страйки. Там було створено вільні профспілки, на арену вийшов лідер робітничого руху – Лех Валенса. Преса була переповнена публікаціями про «антисоціалістичні елементи». Про них грізно говорять усі наші партійні й профспілкові активісти. Росіяни дуже охоче напустили б туди своїх танків для придушення. Становище було критичне... Коли я скаржився, що все навколо «глухо», Н. В. Суровцова, підбадьорювала: «Подивись, у який чудовий час ми живемо! Бачиш, що робиться в Польщі!» І все ж через цю бадьорість, цей оптимізм і гумор просочувалась кров, адже все життя її минало під постійною опікою партійних органів та КДБ. Так, коли у 70-ті роки до Надії Віталіївни приходили з обшуком, то одним із них вона мені хвалилась: «А я цього разу – як ніколи... Через вікно бачу – хтось йде. Придивляюсь – вони. Я швиденько дві таблетки – раз, – і була спокійна до самого кінця обшуку».

Авторка книги про життя і творчість Н. В. Суровцової Марина Павленко, аналізуючи конкретну практичну діяльність Надії Віталіївни, відмічає, що будь-яку роботу, яку доводилось їй виконувати, вона робила бездоганно. М. Павленко підкреслює, що за сприятливих умов з неї був би талановитий письменник, журналіст, винахідник, адвокат, лікар, перекладач, бізнес-леді, художник, громадський діяч, актриса і режисер [13, с. 80]. Н. В. Суровцова й сама відчувала свій потенціал і не реалізовані можливості, коли в листі до П. Тичини писала у 1956 році з Магаданської області: «Не того мені жаль, що сама я зазнала мало щастя, а того, що не змогла зробити своїй Батьківщині нічого, що змарнувала сили тільки на одне: витримати» [15, с. 411].

7.3. Життєлюбство, оптимізм і гумор Надії Суровцової

Загальна атмосфера, яка панувала в хаті Надії Суровцової, характер розмов, її оптимізм, енергія і любов до життя дуже яскраво проявлялись у записаних мною в ті часи окремих подій, розмов, розповідей тощо. У моїх спогадах занотовувались приклади, що мали як іронічний, так і драматичний характер.

Спогад 1. У кінці 1960-х років по руках ходили спогади дружини Осипа Мандельштама про репресії 1930-х років. Поза іншим, там оповідалось, що, бувало, на квартиру до Мандельштамів приходила ввечері людина, і всім було відомо, що то є вивідувач («стукач»). Його запрошували до столу і пригощали чаєм. На запитання: «Навіщо такі почесні?» Мандельштам відповідав: «Ну, как же, человек на работе...». Так само робили і в хаті Н. В. Суровцової – пригощали подібних гостей чаєм і не дивувалися, коли такий гість цікавився тим чи іншим, питав прізвища. Одного разу Надія Віталіївна сиділа за столом у своїй кімнаті, а Катерина Львівна зі своєї кімнати крізь відчинені двері побачила, як Надія Віталіївна налила у блюдечко молока і поставила під стіл собачці Шуні. Катерина Львівна (сестра померлого чоловіка Надії Суровцової) підійшла, стала у дверях і почала докоряти: «Надя, сколько раз я тебе говорила:

не корми собак из тех же чашек, с которых кушаем мы!» Надія Віталіївна, піймана на гарячому, мовчить. Катерина Львівна не сходить з порога, мовчить також, але знущально продовжує дивитись на Надію Віталіївну. Після паузи Надія Віталіївна оговтується: «Катю! Сюди, буває, приходять гірші собак, ти це знаєш, і даєш їм їсти з тих же мисок, що їмо і ми...». Тут уже нічого сказати Катерині Львівні, вона, незвично для себе, різко повертається і дріботить до свого місця в кімнаті.

Спогад 2. У кінці 1960-х років я, подібно до багатьох, займався самоїдством, у мене часто виникало відчуття вторинності. У зв'язку з цим формулювались претензії до українців як нації і постійне невдоволення ними. Я лаяв перед Надією Віталіївною українців за те, що вони нездари, ледачі, незібрані і таке інше – все те, що нам, власне, постійно прищеплювала радянська ідеологія. Надія Віталіївна потроху «збивала» мою неприязнь і стежила, щоб я не зайшов надто далеко в цьому, і щоб неприязнь змінилась на любов і відданість своєму народові. Саме з цього приводу Надія Віталіївна показала мені рядки із Франкового «Мойсея»:

Я ж, Ізраїлю, вибрав тебе

Із любові і туги...

Згодом такі розмови припинились, здавалося, що ніхто нікого не переконав, а ще згодом все це якось і забулось. Та ось вже десь у 1971 році Надія Віталіївна якось питає мене:

– Слухай, Кузьма, вже потрібно давати тобі гроші.

– Не тра.

– Ну як «не тра», – передражнила Надія Віталіївна. – Вже ж скільки часу минуло...

– До чого тут час? Мені було дано 10 крб., – при цьому я витягнув записника і зачитав – 3,45 пішло за молоко, 2,20 – за кефір, 30 коп. – лист Лоеку у Варшаву, 40 коп. – лист Вірі Вовк у Ріо-де-Жанейро. І ваших ще залишилось 3,65 крб...

– Ти диви! А з якого ти року?

– 3 41-го

– Тоді все зрозуміло...

Так Надія Віталіївна пригадала мені те, що я вважав українців не здатними до всього (а відтак і не здатними рахувати гроші). А раз я це роблю, то я не українець, і з'явився на світ завдяки приходу в наші краї німців у 1941 році.

Спогад 3. Молода сім'я мала клопіт зі своєю дитиною. Хлопчик чомусь відставав у навчанні, і вчителька вперто хотіла позбутися його, залишивши на другий рік. Батьки не хотіли цього і почали приводити хлопчика до Надії Віталіївни на додаткові заняття. Надія Віталіївна «підтягнула» його, були помітні результати, однак вчителька наполягала на своєму. Одного разу ввечері приходять схвильована мати і показує зошит з математики:

– Подивіться, Надіє Віталіївно, що вона робить... Ось дитина розв'язала приклад: $7+5=12$. Вона перекреслила і поставила «2». Завтра я піду до неї, я їй скажу!

– Ні, ні, Рито, заспокойтесь. Вона вчителька, і раз вона перекреслила,

значить так правильно. Але до неї Ви все ж таки сходіть. Не сперечайтесь з нею, Ви тільки спокійно попросіть її, щоб вона у цьому прикладі поставила свій варіант відповіді...

Спогад 4. Я займав кімнату у родинному особняку Ніни Іванівни Доманицької, приятельки Надії Віталіївни по гімназії, і також доньки уманського юриста. Сестра Ніни Іванівни жила і померла в Польщі. Тож колись я спитав у Надії Віталіївни:

– Хто за національністю Ніна Іванівна?

– Як хто? Українка...

– Але ж Доманицька, і сестра жила в Польщі...

– Але ж Василь Доманицький, літературний критик, шевченкознавець – родич Ніни по батькові. А врешті, хто його знає. На цьому розмова й закінчилась.

Одного разу, коли Надія Віталіївна прийшла відвідати Ніну Іванівну, вони завели розмову про місцезнаходження фунікулера в Києві. Надія Віталіївна, уродженка Києва, твердила, що він знаходиться там, де він є насправді. Ніна Іванівна називала якесь інше місце. Покликали мене, і я підтвердив сказане Надією Віталіївною. Ніна Іванівна не погоджувалась. Тоді я приніс карту Києва, де чітко видно місце фунікулера.

– Це неправильна карта, – заявила Ніна Іванівна

Надія Віталіївна їй не переконувала більше, а лише тихенько звернулася до мене:

– Ну, переконався, хто вона за національністю?

Спогад 5. Якось Надія Віталіївна розповідала: «Приїжджає одного разу Микола Бажан... Зібралась невелика компанія – я, Ольга Петрівна, Стефанович. Бажан захотів зі всіма пройтися по тій вулиці, де він народився і виріс. Пішли. Йдемо і згадуємо: «Ось тут жили Вітковські, а отам Крамаренки...». Літній чоловік, що проходив повз них, почув, що називають знайомі прізвища, приєднався до них і почав радісно згадувати всіх колишніх мешканців.

– А он там Зося жила, пригадуєте? Ну хто ж не пам'ятає її...

Нарешті підходять до будинку, де жив Микола Бажан. Усі змовкають, а Микола Платонович стиха і насторожено питає у сторожила:

– А тут хто жив?

– Тут? – Пауза. Чоловік не може згадати, нарешті згадує. – А, тут? – Якісь Бажани...

Всі надовго змовкають, хтось кашляє, компанія раптово втрачає інтерес до спогадів і поспішно повертає назад.

Спогад 6. У кінці 1960-х років Віктора Некіпелова, уманського фармацевта і літератора (поета), звільнили з роботи, і він змушений був покинути Умань та виїжджати в якесь місто під Москвою. Спакували речі і замовили контейнери. Віктор поїхав на залізничну станцію довідатися, коли прибудуть контейнери, щоб замовити автомобіль і вантажити речі. Віктор приїхав і повідомив, що контейнери прибудуть о 16-й годині.

– А коли? Якого числа? Дата?

–??? Я... не спитав, забув...

Усі були розлючені. Посипались звичні в таких випадках слова: «Що ти думав?», «Де була твоя голова?» і таке інше.

Надії Віталіївни теж було прикро, і вона знущалася над Віктором по-своєму:

– Почекайте, чого ви всі кричите?

Всі примовкли, а винуватець, надіючись на підтримку, вдячно дивився на неї.

– Віктор – хто? Поет. Йому сказали: 4-та година дня. У нього відразу поетичний образ: «Еще жаром полыхала раскаленная планета, а утомленное светило уже катило на покой...». Він 4-ту годину і запам'ятав. А що для поета якийсь четвер чи п'ятниця? Навіщо вони йому?

Спогад 7. Надія Віталіївна, показуючи свої фотографії 20-х років, говорила:

– Так, я була тоді гранд-дама. Жила в Києві, вчилася у Петербурзі й Відні, доктор філософії...

Та одного разу я прийшов у дім Надії Віталіївни, а на столі стояв букет польових квітів – волошки, ромашки, маки...

– Це хто бур'ян приніс? – запитав я.

Надія Віталіївна звелася і загукала:

– Катю! Катю! Ти послухай, що говорить це дитя природи. І почала швидко говорити до Олицької. Переді мною стояла немовби реліктова селянка, яка без упину сипала правилами сільського побуту, з яких я частину знав, а частину ні, але вони були очевидні. Я тільки стояв і вставляв окремі слова, бо все, що говорила Надія Віталіївна, вона приписувала мені.

– Він каже, що собаку не можна впускати в хату, вона має жити в буді...

– Звичайно...

– Кота не можна дуже годувати, бо він перестане ловити мишей...

– Ну, мабуть...

Спогад 8. Одного разу ми поверталися із Софіївки. Йшли повз садибу родини Білінкісів. Я ласо подивився на доспілі черешні на їхньому подвір'ї.

– А ми зараз туди заліземо і нарвемо, – сказала Надія Віталіївна.

– Це як?

– Побачиш...

Заходимо у двір, дзвонимо. Виходить господиня.

– О, Надежда Виталиевна, здравствуйте, здравствуйте!

– Як здоров'я? Як Ізя, як Міша?

– Спасибо, спасибо...

– А чого ви черешень не обриваєте, чи ви чекаєте, поки їх об'їдять ворони й шпаки?

– А хто их достанет?

– То давайте відро, і ось він вам і нарве.

Я взяв відро і заліз на черешню. Через якийсь час підходить ще одна жінка з родини Білінкісів, яка бачила, що я заліз на черешню з відром.

– Смотрите, молодой человек, чтоб не заболел живот, – гукає знизу.

– Не заболить, – гукаю зверху.

Ще трохи і підходить Надія Віталіївна, прикладає руку до рота і тихенько гукає:

- Паничу, всієї роботи не переробиш...
- Що? Що?
- Злазь, кажу.

Надія Віталіївна бере у мене відро, відносить старій Білінкіс і прощається.

- Нет, нет, вы куда?
- Будемо вже йти додому, або ж що?
- Я вам дам черешень.
- Ой, ні, не треба...
- Надежда Витальевна, я вас так не отпущу.

Старенька Білінкіс надсипає нам черешень, і ми виходимо.

Спогад 9. Надія Віталіївна запрошує на свій робочий стіл кицьку:

- Ходи, Марисю, ходи, не бійся.

І до мене:

- Це була Ляля з Києва, вона гонила її, то ж тепер вона боїться...

Ще якось я брався переставити вазони, але Надія Віталіївна сказала їх не чіпати, бо Ляля їх туди поставила і сказала, щоб вони так там і стояли. У мене склалось враження, що то є владна жінка, а в селі не люблять, коли жінки керують, тож коли Надія Віталіївна повідомляла, що приїздить Ляля з Києва, я в ті дні не приходив. Вона могла жити тиждень, а інколи мене пригощали ще теплими варениками, які зварила Ляля перед від'їздом. І лише у 1990 році у Хмельницькому, на міській конференції Народного руху України, я сидів поруч із гостею з Києва – відомим політиком і народним депутатом Ларисою Павлівною Скорик. Ми розговорились, і виявилось, що це та сама Ляля, якої я уникав упродовж кількох років. Мені було дуже шкода, що Надія Віталіївна не дожила і не побачила, як її Ляля виступала з найвищої трибуни незалежної України. А ще більше шкода, що її Ляля не втримала своєї високої ноші, і чи завищена самооцінка, чи надмірні амбіції зашкодили їй залишитися зі своїми, і вона фактично опинилась в середовищі ворогів незалежної України.

Спогад 10. Одного дня мені передали, щоб я обов'язково прийшов увечері до Надії Віталіївни. Коли я прийшов, там уже сиділи і розмовляли гості з Києва – Микола Платонович Бажан та Іван Федорович Драч. Драч – молодий поет, але частина голови спереду була лиса, і, мабуть, через це Бажан ніяк не казав на нього, лише як «старий». Вони розмовляли і їли вишні. Довго вели мову про церкви і про те, що дуже необачно їх розвалювати.

– Ось недавно, – ілюстрував цю думку М. Бажан, – фахівцям-будівельникам попали в руки інженерні креслення однієї церкви. Їхню увагу привернули розміри перекриття. Відомі їм матеріали не витримали б навантаження, і будівля розвалилася б. Значить, там був якийсь невідомий нам надміцний матеріал. А дізнатися який – зась! Церкву давно закрили і розвалили... Отож, кожную церкву варто відремонтувати, там може бути музей або ж...

Тут Микола Бажан зробив паузу, і Надія Віталіївна вставила свою фразу:

- А там далі буде видно...

У розмові знову пауза – всі розуміють, що репліка «не партійна», і з обережності промовчують.

Впродовж розмови М.Бажан кілька разів дивився на мене. І ось знову він дивиться на мене, а каже до Івана Драча:

– Ну що, старий, будемо вже йти? Але не йшли, а розмовляли далі. Ще через якийсь час М. Бажан змовк, повертається до мене і питає:

– Пишете вірші?

Тепер я розумію, що М. Бажан переконаний – раз на розмову прийшов молодий чоловік, сором'язливо сидить і мовчки, терпляче все слухає, то це поет-початківець, який хоче показати свої вірші.

– Ні, не пишу, – відповідаю.

Бажан трохи здивований цим, але тут же каже:

– О, це добре!

Тут вже дещо спантеличений я:

– А що тут доброго?

– Бачиш, людей, які пишуть вірші, у нас вистачає, а ось свідомих українців серед технічної інтелігенції – дуже мало...

Гості встають і виходять.

Спогад 11. Десь у 1967 році почав виходити журнал «Пам'ятки історії і культури». Це був офіційний друкований орган, і до нього горнулося свідоме українство. В одному із номерів Надія Віталіївна вичитала матеріал про художника-килимаря Сергія Колоса. Там ішлося про два килими «Собака та птах», один із яких пропав безвісти. З великою радістю, як відкриття, було виявлено, що саме цей килим висить тут же в хаті, в одній із кімнаток. На другий день урочисто писався лист, у якому повідомлялося, що другий килим «живий і здоровий». Було вирішено згодом безкоштовно передати килим музеєві. Через якийсь час двоє дівчат, співробітниць музею, приїхали до Умані, щоб довідатись про килим. Переконавшись, що то справді той самий килим, якого шукають, дівчата завели мову:

– Надіє Віталіївно, то ви погодитесь продати килим?

– Ні, продавати я не буду, ви трошки почекайте, я його віддам так.

Дівчата не зрозуміли до кінця господиню і перепитали:

– А як довго чекати?

– От уже чого не знаю – того не знаю...

Спогад 12. Почуття гумору проявлялося у Надії Віталіївни в умінні знайти веселе у повсякденному житті і продемонструвати його. У хаті як члени сім'ї (до того ж привілейовані) проживало подружжя – кіт Мартин і кицька Мариська. Кицька приводила двічі на рік котенят, і господиня мала багато замовлень на них. Замовлені котенята жили біля кицьки до повної самостійності, після чого їх передавали новим господарям. До котенят удавано ставилися в залежності до якої сім'ї ті мали потрапити. Так, коли я збирався «змахнути» котеня зі столу, мене зупиняли: «Ти що робиш? Він же йде в апарат райкому!»

Одного разу було лише одне замовлення на рудого котика – про такого мріяв хлопчик, який приходив з батьками до Надії Віталіївни. Серед

народжених кошених якраз один такий був, і він був залишений. Хлопчик дуже допитувався у Надії Віталіївни:

– А як Мариська знала, що я хочу саме такого котика?

Спогад 13. Одного разу я розповідав, як пройшов вечір української поезії. Із сусідньої кімнати гукнула Катерина Львівна:

– Надя, спроби Кузьму – на вечере была молодежь?

– Яка «молодежь»? – здивувався я. – Переважна більшість років по 30, а два директори шкіл, так тим узагалі вже під 40.

Надія Віталіївна не заперечувала мені, тільки нахилилась до дверей і гукнула:

– Катю, він каже, що присутня була лише молодежь.

І до мене:

– Ну, ну, продовжуй.

Спогад 14. Одного разу під мого відвідування Надії Віталіївни, вона запропонувала мені:

– Ось давай я прочитаю тобі листа, якого я щойно сьогодні отримала...

– Давайте.

Господиня, як мені здалося, дещо урочисто прочитала свіжого листа. Як на мене, лист був старосвітський, не містив ні нової інформації, ні якихось політичних закидів. Закінчувався словами: «Обнімаю, цілую руку». Натомість здивував підпис: «Ю. Смолич».

– Почекайте, Ви кажете щойно сьогодні отримали, але ж Смолич пів року як помер...

– Так в тому й справа... Як бачиш, я маю зв'язок із тим світом! Правда, односторонній...

(З'ясувалось, що ще за життя Ю. Смолич написав Надії Віталіївни листа, заклеїв і заадресував, але, через надто поважні обставини вкинути не зміг. Через кілька місяців після його смерті хтось впорядковував його папери, наткнувся на лист та й вкинув у поштову скриньку без всякого припису).

Спогад 15. І у Надії Віталіївни, і у Катерини Львівни завжди було загострене відчуття болю. Особисті долі цих жінок були брутално розтопані тоталітарною системою. Як обдаровані непересічні особистості, вони не змогли реалізувати свої можливості, а змушені були витратити всі свої найцінніші, найактивніші молоді роки на елементарне фізичне виживання. Вони вижили, але повернулися з неволі немічними й виснаженими, без сім'ї і потомства.

Вони не терпіли будь-яких проявів насильства чи наруги. Якось проходили повз двох комунальних працівників: ті завантажували на вулиці сміття у бункер автомобіля. Біля купи лежала травмована собачка, робітник підібрав її і ніс до бункера.

– Хлопці, стійте, що ви робите! – кинулися жінки. – Вона ж жива, гляньте, як вона на вас дивиться!

– А ми нічим їй не допоможемо, – відповідали ті, – бачите, її переїхала машина...

– Віддайте її нам.

– Забирайте...

Вони принесли скалічену собачку додому, знайшли ветеринарів, які її успішно прооперували і виходили. Саме тоді жінки приймали гостей з Вірменії, і собачку назвали Шуня (по-вірменськи «шун» – собака). Шуня довго жила, її всі любили, вона навіть мала певні обов'язки у квартирі: коли господині та гості розмовляли чи пили чай на кухні і не могли чути дзвінок чи стукіт у вхідні двері, тоді на кухню прибігала Шуня і голосно «повідомляла», що хтось прийшов.

7.4. Життєвий досвід Надії Суровцової. Урок для наступних поколінь

Як сталося так, що всебічно обдарована українка не реалізувала себе в жодній сфері, натомість втратила все? Зрозуміло, що вкрай некоректно й неетично нам, сьогоднішнім, коли очевидні результати діянь тих часів, судити попередників – тих, хто жив і працював у ті часи. Однак легковажно буде і обійти їхній досвід, не проаналізувати їхні дії (кроки, вчинки, рішення), за які вони сплатили страхотливу ціну. Так для Н. В. Суровцової це коштувало каторги упродовж дві третини її життя, на ній припинилася гілка давнього українського роду, для М. Грушевського це коштувало вкороченням життя на операційному столі. Тож я вважаю виправданою можливість критично проаналізувати життєвий шлях Н. В. Суровцової і взяти звідти урок на майбутнє.

«Спроба творення «соціалізму з людським (а тим більше з українським) обличчям» виявилась короткочасною й, зрештою, облудною. До схилу днів Надія Суровцова зберегла свої ліві переконання, вважаючи себе націонал-комуністкою й щиро вірячи в ідеологічну утопію, яка заподіяла їй і мільйонам людей стільки зла» – пише Микола Рябчук [14, с. 7]. І життя Надії Суровцової, і життя мільйонів її співвітчизників забрала т. зв. «радянська влада» – виконавчий механізм російської імперії, який успішно виконував її завдання: загарбання територій і нищення корінних народів. «Радянська влада» виявилась значно досконалішим і продуктивнішим механізмом у порівнянні з попереднім – царською владою. І Надія Суровцова, і мільйони українців – це наші національні втрати. Всі вони стали жертвами. Чи є вони безневинними жертвами зла, чи в цьому є і їхня вина, як співучасників творення зла? Вважаю, що є. Адже ж всі вони чесно й самовіддано працювали на цей імперський механізм. Вони, бачите, свято вірили у світлі ідеї комунізму і не здогадувались, що вожді цинічно прагнуть досягнути зовсім іншу мету. Незнання не звільняє від відповідальності, тож вони були спочатку співучасниками творення зла, а невдовзі стали його жертвами. Чи могли вони завчасно розпізнати зло? Вважаю, що освічені співучасники могли. В кінці XIX і на початку XX століть настільною книгою кожної освіченої людини, яка мала хоча б якесь відношення до політичних рухів, була книга Т. Бокля «Історія цивілізації Англії». В ній автор писав: «Немає жодного відомого випадку невігласа, який, маючи пречудові наміри і необмежену владу здійснити ці наміри, не зробив би значно більшої шкоди, ніж користі. І скрізь, де наміри були надто палкі, а влада

безмежна, шкода була величезна» [1, с. 137]. Надія Суровцова активно розпочинала (допомагала) здійснювати ці «пречудові наміри» – «будівництво комунізму на землі» і вважала своїм боргом те, що вона не відразу стала комуністкою. «Я вступила до їх лав не на батьківщині, де панував комуністичний уряд – я стала членом напівлегально. Австрійської партії... Я хотіла повернути свій борг за те, що відразу не стала в ті ряди у себе на батьківщині», пише вона у своїх спогадах [16, с. 60]. Вона надто палко популяризує діяльність комуністичного уряду в Україні: «... на Україні твориться робітничо-селянська державність», «Україні починає світити сонце, робітниче сонце», «на Україні твориться усе те, що потрібне для українського народу» [16, с. 166].

Чи могла бути у Надії Суровцової не зовнішньо-декларована, а внутрішня мотивація своїх висловлювань і конкретних дій? Напевно, могла. Це могла бути така риса характеру, як потреба в лідерстві – непереборне бажання бути попереду будь-якої великої колони, не задумуючись над кінцевими результатами цієї ходи і особливо не переймаючись моральними принципами і пересторогами, і навіть не бачачи смертельної загрози для самої себе (така мотивація поширена і в наш час). Могла бути й інші мотивація – це палке бажання побудувати рай на землі – комунізм. Це також поширене явище, і не тільки у суспільно-політичній сфері. В техніці, наприклад, – це відчайдушні спроби побудувати вічний двигун. Принаймні останні дві сотні років постійно з'являється чимале число винахідників, які одержимі ідеєю винайти і побудувати цей двигун. Всі вони мають одну спільну рису: незнання чи ігнорування законів природи. І в технічній сфері, і в гуманітарній припускається можливість переступати через закони природи, це властиво не тільки людям мало освіченим, але й обдарованим і талановитим. Якщо Микола Амосов признавався, що він не визнає комуністичної ідеї, бо вона суперечить самій природі людини, то Борис Олійник вже в наш час, після серпня 1991 року признавався: «Я був і залишаюся комуністом».

Надія Суровцова за своїм характером була особистістю одержимою, до якоїсь із зазначених груп (суспільних лідерів чи фанатів утопічних ідей) вона входила, а, можливо, що й до обох. Її розтрощила велетенська машина, яка практично будувала цей «рай на землі», і голосно, на весь світ заявляла про це («водрузим красное знамя над всей планетой») та жорстоко карала тих, хто висловлював сумніви. Пройшовши крізь шестерні цієї машини і залишившись живою («випадково зуміла вижити до цих днів» [16, с. 5], Надія Суровцова ставить собі благородне завдання: розповісти нащадкам правду й застерегти наступні покоління від «помилки моїх сучасників і мене самої». Як останній свідок тієї драматичної і трагічної доби, вона не вірить радянським авторитетам, що вони напишуть правду, бо, повернувшись із таборів, прочитала праці цих авторів і була вкрай обурена спотворенням, фальсифікацією і відвертою брехнею, вкрай примітивним оббріхуванням діячів УНР на догоду російській імперській пропаганді. Про свого приятеля Ю. Смолича вона, зокрема, пише: «Смолич не подужає либонь написати правду...».

Працюючи над спогадами і постійно думаючи про їхню подальшу долю,

Надія Суровцова опиняється у делікатній і складній ситуації. Вона розуміє, що видати їх вона не зможе, через це їх конче потрібно зберегти. Але в який би архів вона не віддала свої спогади на збереження, написане нею відразу попаде в руки того ж КДБ та органів, яким вона не довіряє, бо «одночасно я бачу, я відчуваю на собі пильний провінціальний догляд тієї ж таки державної безпеки. Я не знаю, наскільки зуміли стати новими ті люди, які десятки років стежили за мною, у яких я розписувалась в книзі, з якими я крокувала під їхнім керівництвом по тюрмах, допитах, засланнях, лагерьох... Вони знову поруч мене, знову відчуваю їх подих за своїми плечима – я не боюсь вже нічого, але це не збільшує творчої наснаги, натхнення, бо я не знаю, наскільки вони розуміють те, що ясне мені, – потребу правди» [16, с. 59]. За це поставлене завдання нею вже була сплачена найбільша ціна – власне життя: «Як часто хотілося вмерти! Як безмежно важко було втримати себе від цього легкого кроку – в ім'я того, що колись прийде отакий день, як сьогодні, після ж смерті нікому буде сказати слово правди» [15, с. 410–411].

За таких обставин у неї, власне, й вибору не було, як постійно у «Спогадах» запевняти про свою відданість комуністичній ідеї. «Я не боюсь вже нічого», – писала Надія Суровцова. Отже, вона сповна могла б написати і так: «Російські комуністичні концтабори – це не бачена ніде у світі жорстокість, це не бачене ніде звіряче ставлення до людини, а ідея комунізму – це маскувальна накидка, маскхалат московських злочинців, покидьків роду людського». І «Спогади» спалили б не тільки органи КДБ, а й сьогоднішня СБУ. Розрахунок її виявився правильним: праця її збереглася і потрапила до адресата. Все, що вона, як «останній свідок», хотіла донести наступним поколінням, вона донесла. У наш час відомі помилки Надії Суровцової та її сучасників: «будувати комунізм» [16, с. 60], на весь світ заявляти, що «на Україні твориться усе те, що потрібне для українського народу» [16, с. 166]. Надія Суровцова визнавала, що самовіддана співпраця з ворогами – «...це живий шматок мого життя і моєї доби, це доля однієї, тільки однісінької людини, яка всією істотою жила тим життям...» [16, с. 5] визнавала каральну машину та її кремлівських господарів – не ворогами, а «своїми» [15, с. 411]. Але я не можу підтвердити, що Надія Суровцова «до схилу віку залишалась вірна комуністичним ідеалам», як про неї писали Леонід Плющ і Ярослав Дашкевич.

Я не був знайомим з Борисом Олійником, тож не знаю причини його запевнень у вірності комунізму, але я майже два десятки років знав Надію Віталіївну Суровцову... З її дозволу я мав вільний доступ до її рукописів, спогадів і з великим інтересом їх читав, нарівні з тодішніми популярними працями «самвидаву». І коли у її «Спогадах» я прочитав **про відверті зачарування комуністичними ідеями, я був здивований, бо в чернетках спогадів я не знаходив і натяку на прихильність до них**. Не було жодного вияву вірності й відданості цим ідеалам і в повсякденному житті Надії Суровцової. Швидше навпаки... Наприклад, в Умані проживав історик Г. Храбан, який також був репресований і відбув 10 років російських концтаборів. Повернувшись в Умань, він все своє подальше життя присвятив тому, аби (за його словами) «повернути довіру партії». Він публікував багато статей, а також

виступав, завжди наголошуючи свою відданість комуністичним ідеям. За це Надія Віталіїна відверто його ненавиділа. Одного року, 8 листопада вона мені розповідала: «Ти знаєш, оце вчора йду, а назустріч йде Марія Федорівна. І до мене – «З празнічком!». А це з яким? – запитую я. А, – спохватилась вона і закрила рота рукою... То ти бачив? А ненавидить більше ніж я...».

Я ніколи не схвалював ні саму комуністичну ідею, ні «Построение коммунизма в отдельно взятой стране», і ніколи Надія Віталіїна навіть не пробувала мені заперечувати. Тривале спілкування з нею і читання її спогадів «з-під пера» дало мені можливість, вже й у своїх спогадах впевнено записати: «Так, вона ненавиділа комуністичний режим...». А в моєму судовому вирокі Черкаський обласний суд (думаю, з подачі органів КДБ) записав: «Однак судова колегія не може взяти до уваги показання цього свідка, зважаючи на особистість Суровцової, яка в минулому декілька разів була репресована за антирадянську діяльність» [12, с. 145].

Можна сказати, що вона ненавиділа російський комуністичний режим, але свято вірила в комуністичні ідеали. Але як тоді пояснити її прихильність до людей, які повністю відкидали й ненавиділи ці ідеали? У її домі мали прихисток жінки-учасниці збройної боротьби під проводом ОУН-УПА. Це бандерівка Галина Дідик – особистий секретар Романа Шухевича, це Дарія Гусяк – зв'язкова Центрального Проводу ОУН, це відома діячка ОУН-УПА Катерина Зарицька. Саме з цими жінками можна було «боротись з піднесеним забралом і чистими руками» [16, с. 60], адже ж перед тобою «українські буржуазні націоналісти» – відверті вороги ідей комунізму. А Надія Суровцова приймала їх як рідних сестер, як самих дорогих гостей. Я бачив, як вона пишалася ними та їхньою присутністю в її оселі...

Життя і діяльність Надії Суровцової суттєво вплинули на формування перших уманських дисидентів, майбутніх членів Народного руху України та Української республіканської партії.

Прочитавши «Спогади» Надії Віталіївни, **я залишаюсь при думці, що запевнення у вірності комуністичним ідеям (вже після російських комуністичних концтаборів) були необхідною умовою, щоб бути реабілітованою тією ж таки комуністичною радянською владою, надалі ці запевнення були залишені, аби вберегти свої правдиві свідчення від знищення. А залишене у «Спогадах» зачарування комуністичними ідеалами й самовіддана праця в органах радянської влади якраз і є тією помилкою, яку Надія Суровцова ставила собі за мету донести наступним поколінням: «Для мене ця доба – живі люди, часом дорогі, іноді ворожі, це зрушення часу, боротьба, помилки моїх сучасників і мене самої...», – пише вона у своїх спогадах у 1963 році. Сьогодні, в рік 125-річчя з дня народження Н. В. Суровцової, ми схиляємо голови перед пам'яттю видатної українки, як і перед пам'яттю мільйонів наших співвітчизників, які, піддавшись оманливим ідеям, пішли на співпрацю з ворогом і жорстоко поплатились самі та накликали лихоліття на весь український народ.**

Але є ще одна суто прагматична сторона справи: не треба розглядати долю цієї видатної української жінки як перевернуту і приречену на забуття сторінку,

адже ж ми обов'язково повинні щось запозичити для нашого практичного вжитку на сьогоднішній день. Щонайменше, це можна сформулювати у кількох принципах: 1) не можна, навіть будучи осліпленим утопічними (чи будь-якими тоталітарними) ідеями, не бачити смертельного ворога свого народу і самовіддано співпрацювати з ним; 2) не слід забувати, що за привабливими гаслами («водрузить красное знамя над всей планетой», «построить коммунизм – светлое будущее всего человечества», «спасти цивилизацию от растлевающегося Запада» тощо) криються первинні звірині інстинкти: загарбати чужу територію, знищити чи витіснити корінних мешканців, заволодіти їхнім майном; 3) потрібно пам'ятати, що будь-які улесливі слова ворога чи його обіцянки мають одну мету: приспати пильність, вселити зневіру у свої сили, послабити волю до перемоги. Переконали, що для цього у Надії Суровцової й знайшлися сили, щоб вижити, залишитись живою в ті періоди, коли «кожний день хотілося вмерти», і саме заради цього був зроблений цей велетенський труд, аби донести до нас трагічні помилки, допущені тим поколінням та застерегти наступні покоління від повторення цих фатальних помилок.

Висновки

Отже, на основі особистого знайомства й тривалого спілкування з Н. В. Суровцовою було проаналізовано життєвий шлях і трагічну долю Надії Віталіївни – члена уряду Центральної ради, Гетьманату, Директорії, уряду УРСР, багаторічного в'язня радянських концтаборів. Вшановуючи Н. В. Суровцову, як жертву російського комуністичного режиму, було розглянуто й таке контроверсійне питання, як особиста відповідальність за вчинки й дії тих часів, які закінчились для неї трагічно. Не можна погоджуватись із твердженням тих істориків, які вважають, що Надія Суровцова до кінця свого життя зберегла ліві переконання через те, що у своїх «Спогадах» вона запевняла читачів у вірності комуністичним ідеалам. У даній розвідці запропоновано обґрунтоване пояснення таких запевнень Н. В. Суровцової, а також доведено, що «Спогади» Надії Суровцової є, у першу чергу, застереженням майбутнім поколінням від тих фатальних помилок, які допустили сучасники Н. В. Суровцової і вона сама.